

L'EDUCACIÓ EN LA SEGONA REPÚBLICA

Entre l'entusiasme i l'obstruccionisme:
la realitat de l'escola valenciana durant la
Segona República (1931-1939)
*Between Enthusiasm and obstructionism: The
realities of the valencian School during the
Second Republic (1931-1939)*

M. del Carmen Agulló Díaz
Universitat de València

Data de recepció de l'original: març de 2007
Data d'acceptació: juny de 2007

ABSTRACT

Seventy-five years after the proclamation of the Second Republic, the studies that allow the knowledge of its education policy in a general field are numerous now. But, it's necessary a micro-look that brings us near, in a more specific and detailed way, both to its carrying out and to the difficulties that came up and which, to a great extent, made them impossible. Reducing these studies to the *Valencian comarcas* (administrative divisions comprising a number of municipalities) allows the direction to a closer and critical look on the theoretical debate and on the school practices which took place in this area. They show the way in which the constant political confrontations which came up between the most important state parties and the local parties within this territorial field, conditioned, to a great extent, the materialization of the republican education policies. A fourth debate about the introduction of the Valencian language is added to the three big debates related to the conflict Church-

State (unified school / freedom to teach; laicism / Catholicism, and coeducation / sex segregation). All of them acquire outstanding shades due to the introduction in the struggle between right-wing parties and left-wing parties, the particular conflict between the two Valencian political forces whose outstanding and influence are bigger: the Valencian republican Blasco party called Partit d'Unió Republicana Autonomista (PURA), (republican, secular, populist) and the Valencian right-wing party called Dreta Regional Valenciana (DRV), (catholic, right-wing, inter-class). While the laicism defences nearly exclusively the educative policy of the PURA, the freedom to teach, understood as the respect for the catholic initiative, will be the starting point of the DRV. Party interests, its successive alliances and confrontations and the hindering of the most conservative sector of the Department of Education (Magisteri), will cause the delay in the application of the National Culture Plan (Pla Nacional de Cultura), (PNC). The obstructionist measures in the development of the state school and the boycott of the secular and co-educative practices materialization impede the development of global or far-reaching educative projects and reduce the pedagogical renovation to isolated experiences.

The addition of the lack of nationalist consciousness of both parties to the unconcern of the state parties in identity issues, explains the null fruition of the efforts made by sectors of the PNC to obtain a school in the Valencian language. Despite of the difficulties and limitations, the balance is rather positive: insufficient creation, but real, of state schools, construction of buildings respect for the teachers' and pupils' conscience, setting up of canteens and child summer camps, introduction of renewal pedagogical practices in rural and urban schools. All things considered, the Valencian school lived, during the republican phase, its more shining period.

KEY WORDS: laicism, co-education, state school, unified school, republican school, PURA, DRV, valencian school.

RESUM

Una mirada crítica respecte del debat teòric i de les pràctiques escolars a les comarques valencianes al llarg de la Segona República ens revela que els enfrontaments constants de caràcter polític que tingueren lloc entre els principals partits d'aquest àmbit territorial condicionaren, en bona mesura, la realitat de les polítiques educatives republicanes provinents dels organismes estatals. Els plantejaments oposats del Partit d'Unió Republicana Autonomista (republicà, laic, populista) i la Dreta Regional Valenciana (catòlica, de dretes, interclassista) en temes com l'escola unificada, el laïcis-

me o la coeducació, provocaren el retard en l'aplicació del Pla nacional de cultura, l'aplicació de mesures obstructionistes al desenvolupament de l'escola pública, i el boicot a la materialització de pràctiques laiques i coeducatives. Tot plegat, la manca de consciència nacionalista de tots dos partits, afegida a la despreocupació pels temes identitaris dels partits estatals, va conduir al fet que no fructificaren els esforços d'importants sectors del magisteri per aconseguir una escola en valencià. L'escola valenciana, malgrat tot, va viure durant l'etapa republicana la seua època més lluminosa.

PARAULES CLAU: laïcisme, coeducació, escola pública, escola unificada, escola republicana, PURA, DRV, escola valenciana.

1. INTRODUCCIÓ

L'intent d'apropar-nos a l'abast real de les mesures de la política educativa republicana a les comarques de l'anomenada província de València, obliga, de manera prèvia, a conèixer i analitzar el seu peculiar mapa polític, que conforma una situació que condiona, en bona part, els fets educatius d'aquest període històric i els particularitza amb relació a la resta de l'Estat.

El multipartidisme existent, fidel reflex del seu complex teixit social als anys trenta, influirà, de manera positiva en alguns casos i negativa en altres, en la consecució dels objectius considerats prioritaris per l'administració educativa. Segons siga la particular correlació de forces existent en ajuntaments, diputació i, fins i tot, en l'exercici de llocs de responsabilitat en el govern estatal, es dificulta o afavoreix la presa de mesures en concordança amb els plantejaments del Ministeri. L'educació, una part més del difícil joc polític, trobà ací un especial camp de batalla on es veieren reflectits, amb matisos particulars, els principals debats comuns a tot l'Estat.

La València republicana, per tant, ha d'observar-se de manera simultània amb una ullera de llarga vista, que ens permetrà enfocar els problemes generals, i amb una altra que ens facilite un enfocament més proper. Serà aquesta micromirada la que ens detallarà amb minuciositat l'autèntic estat de la qüestió, els mitjans i entrebancs que uns i altres posaren per tal de fer realitat o d'impossibilitar la utopia educativa republicana.

2. POLÍTICA I EDUCACIÓ A LA VALÈNCIA REPUBLICANA

En els territoris amb característiques identitàries pròpies, com Catalunya, les Illes Balears, Galícia i Euskadi, a la tradicional coordinada ideològica, utilitzada per tal d'ubicar els partits des de l'extrema dreta fins a l'extrema esquerra, cal afegir-ne una altra que fa referència a l'organització territorial, que permet ordenar-los en un segment limitat entre els que s'inclouen en una única organització estatal espanyola, que respon a l'ideal d'una Espanya unitària, i un altre que reclamaria la plena autonomia, d'acord amb els seus sentiments sobiranistes.

Al País Valencià, però, els partits que puguem denominar valencians no segueixen de manera fidedigna aquest model, perquè la seua preocupació pels temes nacionalistes és «lleugera», en l'encertada qualificació d'Aguiló:

entendemos por partidos valencianos aquellos que son fruto de la realidad política valenciana pero que mantenían una especial relación con fuerzas políticas estatales, y que su reivindicación autonómica, aunque existía, hay que considerarla simplemente como ligera al no constituir un elemento nacionalista en su lucha política.¹

En conseqüència, la combinació d'ambdues coordenades, que permet configurar un ample ventall en què es troben partits d'esquerra estatalistes, de dretes autonòmiques, d'esquerra nacionalista, de dreta estatal, etc. presentarà ací peculiaritats que tindran fortes repercussions en l'àmbit educatiu.

Tot plegat, una anàlisi del mapa polític valencià en els anys republicans ens revela la presència i el relleu d'unes determinades forces polítiques i del seu corresponent ideari en matèria educativa.

Per ordre cronològic, el més antic, gairebé testimonial durant l'etapa republicana, però amb una tradicional presència i influència en determinades comarques, era el partit carlí, catòlic i monàrquic, que es fonamentava en els principis de la Comunió Tradicionalista: Déu, pàtria i rei i defensava una educació de caràcter conservador en allò social i religiós.²

¹ AGUILÓ LUCIA, Lluís. «El sistema de partidos políticos valencianos en la Segunda República». A: BOSCH, Aurora; VALLS, Rafael; COMES, Vicent (ed.). *La derecha católica en los años treinta. En el cincuentenario de la muerte de Luis Lucia*. València: Ajuntament de València, 1996, p. 95.

² Gaudia de fortes arrels entre la burgesia agrària, els terratinents agrícoles, i en les zones rurals, amb una llarga història de caciquisme. Mantenia, respecte de la llengua i cultura valencianes, una actitud que

Defensora de la llibertat d'ensenyament, d'un republicanisme moderat, de creació molt recent i lluitant per fer-se un espai entre els sectors de centredreta, la Derecha Liberal Republicana, fundada per Alcalá Zamora i Miguel Maura, va aconseguir una forta presència en municipis valencians importants com Gandia.

De nou encuny eren també Acción Republicana i el Partit Republicà Radical Socialista, republicans moderats i d'esquerres que es fusionarien en Izquierda Republicana (1932), un partit al qual pertanyien personalitats com Manuel Azaña, Marcelino Domingo o el rector de la Universitat de València, Joan Peset Aleixandre, cosa que contribuiria al fet que la seua base social es consolidara entre la burgesia liberal il·lustrada, en especial els intel·lectuals i, més en concret, entre el magisteri.

La seua política educativa seguia els pressupòsits de la política educativa emanada de l'administració republicana, promotora de la formació i consolidació de l'estat docent, la defensa de la República, a través de l'escola pública, unificada, laica i democràtica. A València tots tres partits mostraren una sensibilitat certament escassa pel que fa als problemes lingüístics i culturals identitaris, una coincidència extensible, en el plànol cultural i educatiu, al Partit Socialista Obrer Espanyol, amb presència des de la primeria del segle XX en els sectors obrers, en bona mesura gràcies a la progressiva implantació de la UGT.

Entre els partits republicans, per antiguitat i implantació, el més característic era el Partit d'Unió Republicana Autonomista (PURA),³ seguidor del fundat per Blasco Ibáñez. Republicà, federalista i radical, combinava un populisme social amb un fort anticlericalisme i una declarada aposta per l'educació i la cultura. La innegable força del PURA entre les classes mitjanes era conseqüència de l'empremta de Blasco Ibáñez, i continuaria, malgrat els conflictes amb Rodrigo Soriano, sota el lideratge del periodista Azzati i de Sigfrido Blasco; en l'etapa republicana va conèixer nous dies de glòria, fins que el desastre de l'estraperlo que afectava el seu soci lerrouxista el va ferir de mort.

podríem anomenar *folklorista*. Un segment força important de la seua militància la va abandonar per tal de passar a enfortir les files de la DRV; en destaca la figura de Manuel Simó Marín.

³ Fundat el 1908 per Blasco Ibáñez. Sobre el blasquisme, vegeu FRANCH I FERRER, Vicent. *El blasquisme, reorganització i conflictes polítics (1929-1936)*. Xàtiva: Ajuntament de Xàtiva, 1984; SANFELIU, LUZ. *Republicanas. Identidades de género en el blasquismo*. València: Universitat de València, 2005; REIG ARMERO, Ramir. *Blasquistas y clericales: la lucha por la ciudad en la Valencia de 1900*. València: Alfons el Magnànim, 1986; i Vicente Blasco Ibáñez. Madrid: Espasa Calpe, 2002.

En l'àmbit educatiu, el PURA s'havia caracteritzat per una clara defensa d'una escola pública i laica, i d'una acció social de difusió de la cultura entre les classes populars. Els blasquistes aconseguiren teixir, a principis del segle XX, una xarxa d'escoles laiques arreu les comarques valencianes on s'impartia una educació racional; potenciaren les colònies infantils d'estiu —en destaca la construcció d'un edifici a Bunyol on s'ubicaria la colònia Blasco Ibáñez; popularitzaren la lectura gràcies al seu portaveu, el diari *El Pueblo* i l'editorial Prometeo. En les seues Casa del Pueblo, Casa de la Democràcia i Casinos fundaren biblioteques i desenvoluparen activitats de caràcter cultural, i el mateix Blasco Ibáñez va iniciar la suggerent experiència de la Universidad Popular.⁴ La preocupació per la llengua i cultura valencianes no formava part, però, de l'ideari blasquista, fins i tot alguna proposta de membres destacats com l'alcalde Faustí Barberà d'introduir el valencià en les escoles municipals que depenien del seu consistori, va ser rebutjada pels seus companys de partit. No va ser fins a 1922 que l'assistència d'Azzati a l'assemblea de la Nostra Parla va marcar un punt d'inflexió amb vista a donar suport al valencià, però aquest sempre va ser un tema conflictiu per als blasquistes, malgrat el gir autonomista que imprimiren a la seua política a partir de 1931, quan des de l'Ajuntament i la Diputació de València iniciaren els tràmits per tal de redactar un estatut d'autonomia per a la Regió valenciana.

Coincidint amb el PURA tal vegada sols en el fet d'estar ambdues forces implantades només en terres valencianes, es troba la Dreta Regional Valenciana⁵ o Dreta Regional Agrària, fundada per Luis Lucia el 1930 amb el desig d'unificar les propostes de dretes. En aquesta van confluïr els interessos dels propietaris industrials, d'alguns terratinents i de bona part del històrics militants carlins.

Partit interclassista, defensor del catolicisme social explicitat en la *Rerum Novarum*, i indiferent respecte de les formes de govern, considerava accidental la seua definició com a republicà o monàrquic perquè allò que importava

⁴ Vegeu ESTEBAN MATEO, León i LAZARO LORENTE, Luis Miguel. *La Universidad Popular de Valencia*. València: Cuadernos del Departamento ECHE de la Universidad de Valencia, 1985.

⁵ Per tal d'aprofundir en l'ideari de la DRV, cal consultar: BOSCH, Aurora; VALLS, Rafael; COMES, Vicent (ed.). *La derecha católica en los años treinta. En el cincuentenario de la muerte de Luis Lucia*. València: Ajuntament de València, 1996; COMES IGLESIA, Vicent. *En el filo de la navaja. Biografía política de Luis Lucia Lucia*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2003; LUCIA LUCIA, Luis. *En estas horas de transición. Hacia una política de principios cristianos, de afirmación de soberanías sociales y de preocupación por las realidades regionales*. València, 1930; VALLS MONTÉS, Rafael. *La Derecha Regional Valenciana (1930-1936)*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1992.

és que el criteri de compliment dels principis catòlics fóra el que guiés l'actuació del règim.⁶

La seua defensa de la Regió valenciana es concretava en la proposta d'una organització de partits d'àmbit regional que anirien, si volien, associant-se en una federació estatal, però la unitat caldria fer-la de baix cap a d'alt, cosa que permetria una autonomia partidista. En l'àmbit educatiu es convertiria en el portaveu de les propostes de l'Església catòlica, i inclouria en el seu programa, de manera preferent, el principi de llibertat d'ensenyament, entès com el dret a la creació de centres docents confessionals i la defensa del dret a l'educació dels pares, enfront de les propostes estatals, l'ensenyament religiós en les escoles i el manteniment dels ordes religiosos en els centres educatius. Aquesta defensa de la confessionalitat religiosa, identificada amb el catolicisme, seria un dels trets diferenciats del seu programa i els duria a manifestar-se en contra de l'escola pública, única i laica. Al mateix temps, definits com a valencians, el seu compromís amb la cultura pròpia s'emmarca en un regionalisme ben entès. En el seu programa polític reclamen la inclusió de l'ensenyament del valencià i d'altres matèries formadores d'una consciència regional:

Afirmamos la necesidad de una Universidad autónoma y eminentemente valenciana, verdadera *Alma mater*, concentración y foco a la vez de una cultura de características destacadas, formadora de esa conciencia regional a que aspiramos, no intervenida, sino amparada y generosamente dotada por nuestra *Generalidad*, en la que además de las disciplinas generales del Estado, entre las que no debe ser excluido el doctorado, se estudie la lengua valenciana, la filosofía valenciana, el derecho valenciano, la historia y la geografía valencianas, el arte valenciano y la economía valenciana.⁷

Es tractava d'un valencianisme certament regionalista, que coincidia amb la majoria de les propostes existents. Autòctons i amb vocació nacionalista, amb diversos matisos, l'Agrupació Valencianista Republicana (1930) tendia cap a l'esquerra, mentre que Unió Valencianista era conservadora. Joaquim Reig, impulsor d'*El camí*, el setmanari valencianista de més entitat, en què col·labo-

⁶ «Ella (l'Església) fija principios generales de derecho público y no le importa ni le interesa que sea monarquía o república el régimen que los acate, ni que se llame A o B el partido que los defiende o plasme en la esfera de la gobernación del Estado. Con que se cumplan, le basta», Luis LUCIA LUCIA, *En estas horas de transición*, op. cit., p. 35.

⁷ «Un esbozo de programa regional y municipal». A: LUCIA, Luis. *En estas horas*, op.cit., p. 131-132.

raven de manera habitual els mestres nacionalistes, va propugnar, el 1933, la creació d'un únic partit nacionalista que representés tot el valencianisme, sense diferències ideològiques. El fet d'integrar-se en les llistes de la Lliga Regionalista de Cambó a Catalunya va produir agres crítiques des del PURA i l'AVR en part causades per la defensa de la llibertat d'ensenyament que feia Reig, entesa com una defensa del catolicisme en contra del laïcisme republicà:

La Agrupació Valencianista Republicana propone sustituir el párrafo de las conclusiones, que dice: «Se decanta per la llibertat d'ensenyança», por otro que diga: «Se aspira a la nacionalització i socialització integral de l'ensenyança», porque si antes hemos aprobado que en el momento de la unión de los valencianistas aceptamos la Constitución sin criterio revisionista, hay contradicción en pedir la libertad de enseñanza. (...) El señor Reig, no sólo ha negado la lectura de la carta, sino que al informar en «El Camí» supprime con manifiesta mala fe la aspiración «nacionalisació», que, tratándose de valencianismo, sabe muy bien el sentido que tiene, y, además, lanza la insidia de que nuestra sugerencia supone entregar «els problemes de la ensenyança nostra en mans de l'Estat espanyol» y que «no se pot defendre des del punt de vista valencianista». Si se tomara la molestia de leer los «Principis bàsics de l'Esquerra Republicana de Catalunya» veria que «L'educació ha de ser funció conjunta i ordenada de la família, el Municipi i l'Estat, però concentrant en aquest la màxima autoritat»... y además «c) Essent una personalitat humana, no hi haurà cap limitació de orde econòmic ni social per a gaudir dels beneficis de l'ensenyament primari professional o superior. Es necessita l'escola única per respondre a un imperatiu humà, per a satisfacció d'un daler de justícia i per a fer més possible l'exaltació dels millors en orde a les necessitats de la comunitat... El personal tècnic serà laic». Creemos que el señor Reig no se atreverá a negarle a don Francisco Macià, jefe de la Esquerra, el título de catalanista. De modo que desde el catalanismo como desde el valencianismo si que se pueden defender esos puntos de vista; desde no se puede desde el jesuitismo.⁸

Després de l'enfrontament, l'AVR es va dividir i, coincidint amb la crisi del PURA, es constituïren Acció Valenciana Republicana (dretes), i Esquerra

⁸ Carta oberta a Joaquin Reig signada pel Comitè Polític de l'Agrupació Valencianista Republicana sota el títol «El Sr. Reig y la Agrupación Valencianista Republicana», publicada a *El Pueblo* (21 de març de 1933).

Valenciana i el Partit Valencianista d'Esquerra,⁹ republicans, d'esquerres i nacionalistes, que van ser els únics en què la defensa de l'educació en valencià i la normalització lingüística ocuparen un espai preferent en la seua teoria i pràctica política, a més de la coincidència total amb els pressupòsits educatius constitucionals.

Les diverses opcions provocaren confrontacions força virulentes, que tingueren un gran ressò social en qüestions com el laïcisme —senyal d'identitat del PURA i radicalment condemnada per la catòlica DRV— o l'escola pública unificada —bastió dels republicans i condemnada per la DRV. Les greus diferències conduïren al fet que les polítiques educatives republicanes patiren importants retards i, en bona mesura, es frenaren els avenços que el triomf de la República feia presagiar en un territori on els polítics d'aquest signe s'havien caracteritzat per la defensa d'una escola pública, laica i de fort contingut social.

3. LLUMS I OMBRES DE L'ESCOLA VALENCIANA

Entre els temes que van centrar l'enfrontament politicoeducatiu a les comarques valencianes, tres estaven relacionats amb el conflicte entre Església i Estat; els d'escola única o llibertat d'ensenyament; laïcisme o catolicisme, i coeducació o segregació per sexes; mentre que un quart tractava del major o menor grau de consciència nacional. Les diverses correlacions de forces polítiques en cada localitat i la intensitat dels conflictes partidistes van fer que l'entusiasme de mestres i ciutadans republicans fructificara en pràctiques concretes, mentre que, en altres ocasions no gaudira del necessari suport per tal de construir la nova escola republicana.

3.1. *Escola única-unificada o llibertat d'ensenyament*

Lorenzo Luzuriaga definia l'escola unificada amb tres característiques essencials: «nacionalització, socialització i individualització»,¹⁰ que es traduïen en una escola pública, gratuïta, obligatòria, sostinguda per l'Estat, que fusiona les classes socials unint tothom en una unitat superior: l'ànima nacional,

⁹ La DRV impulsà l'Agrupació Valencianista de la Dreta amb l'objectiu d'unificar el valencianisme dins del partit. Vegeu CUCÓ, Alfons. *El valencianisme polític. 1874-1939*. Barcelona: Ed. Afers, 1999.

¹⁰ LUZURIAGA, Lorenzo. *La escuela única*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2001, p. 51-53.

cosa que comporta facilitar l'accés de les classes populars no sols a la primària sinó també a la secundària i a la universitat, amb la finalitat d'estendre tota l'educació a la classe obrera, i tot això respectant al màxim les característiques peculiars i individuals de cada persona.

Aquesta aposta decidida per la intervenció de l'Estat, que garantia el dret social de l'educació en igualtat de condicions a tots els ciutadans, va tenir ressò entre els polítics republicans d'esquerra i per una altra banda, els sectors catòlics i conservadors la condemnaven en considerar-la un atemptat contra la llibertat d'ensenyament. La identificació d'escola única amb estatalisme i manipulació de les consciències infantils per part de l'Estat, els va conduir a una intensa lluita a favor de la llibertat d'ensenyament, que va ocupar diversos fronts, des de les tribunes municipals fins a manifestacions en el carrer, i, en especial la premsa, en totes les seues modalitats: escolar, local i provincial. En dates tan primerenques com abril de 1931, la revista dels pares franciscans d'Ontinyent reproduïa un premonitori article de la FAE en què s'alertava als pares i mestres sobre l'escola unificada, qualificada com un instrument de la conjunció maçonicocomunista contra el catolicisme:

Padres y madres de familia, profesores y maestros católicos, ¡alerta! Vuelve el ataque contra las escuelas católicas, contra los maestros católicos oficiales y privados.

El grito de guerra para imponer la escuela laica es la Escuela Única. Ya en el Ateneo de Madrid resonó esta voz: «Hay que apoderarse del alma del niño, cueste lo que cueste».

La Escuela Única es la escuela comunista. La Escuela Única es la escuela impuesta por la masonería. La Escuela Única es también la escuela laica. Leed esta declaración de la Asamblea del Gran Oriente de Francia: «La Escuela Única será, naturalmente, nacional, es decir, que no puede existir sin la vigilancia rigurosa del Estado. Su principal carácter será el que sea laica. El laicismo, he ahí la mas noble de las ideas republicanas».

Implantar l'escola única seria, per tant, el mitjà utilitzat per tal de suprimir l'ensenyament privat i difondre el laïcisme i l'escola sense Déu:

La Escuela Única es la fusión completa de la enseñanza oficial y privada, o, mejor, la absorción total de la enseñanza privada por la oficial.

La Escuela Única significa, por lo tanto, el cierre de todas las escuelas católicas; es en España la supresión de las escuelas privadas, que educan

más de un millón de niños; es la supresión del catecismo y del Crucifijo en todas las escuelas del Estado.

La Escuela Única es un ataque feroz a la conciencia de los maestros católicos, a quienes se trata de imponer una pedagogía sin Dios.

La Escuela Única es un atropello brutal del padre de familia por el Estado, que les arrebatara los hijos, los clasifica y les impone violentamente la profesión.

¡Atención, católicos! Ya hay en España inspectores de Primera Enseñanza que visitan centenares de escuelas, inspectores que llevan en su programa la Escuela Única.

Fijaos en la conclusión quinta de la Asamblea de la Confederación Nacional de Maestros: «Todos los niños españoles, sin distinción alguna, se instruirán y educarán en la escuela nacional, que es la única que debe existir».¹¹

Un cop aprovada la Constitució, la condemna i denúncia de l'escola unificada va continuar per part dels sectors de la dreta. La premsa recull una gran varietat d'articles que criden al boicot de l'escola pública i la reivindicació del dret dels pares a triar educació per als seus fills, d'acord amb la premissa de ser els primers educadors. A l'argument ideològic se n'afegeix, ara, un altre de caràcter econòmic: l'escola pública comporta un malbaratament dels diners estatals i municipals, enfront de l'estalvi que suposen les subvencions a la privada.

A València, un cas paradigmàtic seria el de la ciutat de Gandia, on hi hagué més enfrontaments per la decidida aposta del govern municipal per l'escola pública. Cal fer esment que el seu Ajuntament, de majoria republicana (DLR, PURA i PSOE), havia sol·licitat i aconseguit al curs 1931-1932 la creació de dotze graus de titularitat pública, i al 1932-1933, dotze unitats més, una escola mixta i l'augment d'unitats del grau.¹² La creació de cantines, colònies i biblioteques va suposar unes enormes despeses que foren consignades en el pressupost municipal, que augmentà de manera destacada la partida destinada a ensenyament:

¹¹ FAE Madrid. «¡Alerta, alerta contra la escuela única!». A: *Nuestro colegio* [revista dels alumnes del col·legi de franciscans, La Concepción], any IV, núm. 40 (abril de 1931), p. 28.

¹² CALZADO ALDARIA, Antonio; SEVILLA PARRA, Lluís. *La II República a Gandia: 1931-1936*. Gandia: CEIC Alfons el Vell, 2000, p. 165.

Any	Pressupost	Partida ensenyament	Percentatge
1930	565.355	31.650	5,6 %
1931	565.857	29.750	5,3 %
1932	613.517	73.300	11,9 %
1933	840.466	143.022	17,0 %
1934	676.657	106.397	15,7 %

Davant aquesta inversió, que cobria el dèficit que suposava l'expulsió dels jesuïtes i la marxa dels escolapis, la *Revista de Gandia*, un setmanari difusor de les idees catòliques, condemnava l'escola única afegint a l'argument ideològic un altre de basat en l'economia. Segons l'articulista és molt més barat subvencionar l'escola privada, regentada per ordres religiosos, que crear i sostenir una xarxa d'escoles públiques:

El problema de la cultura sólo tiene una solución: fomentar la enseñanza privada, por ser la más eficaz y menos costosa al Estado y a la sociedad. Y si esta enseñanza es dada por las órdenes religiosas, resulta extraordinariamente más económica, por el menor coste de la vida de los que viven en comunidad. Imaginad que los maestros y catedráticos del Estado formasen un solo hogar, sin atender al sustento de sus respectivas familias, ni abrigar otras aspiraciones que el fomento de la cultura, a cambio de una frugal comida y un modesto vestido, seguramente que el importe del personal de instrucción, se reduciría a menos de la quinta parte. Este es el servicio que a la sociedad prestan las Ordenes Religiosas, las cuales ahorran a nuestra Patria más de doscientos millones anuales, a juzgar por el número de alumnos que se instruyen en sus colegios.¹³

¹³ La croada contra l'escola unificada continua fins a les eleccions de novembre de 1933 i la mateixa revista reproduirà un article de l'Associació Catòlica de Padres de Familia en què es demana als pares i les mares que siguin catequistes defensant el seu dret de primers educadors, suplantat per l'Estat. En aquest article es recorda la lluita dels catòlics belgues, francesos i mexicans contra el laïcisme i es reclama la llibertat d'ensenyament sota el lema: «¡Toda la enseñanza católica para la juventud católica, en escuelas católicas!» i el text acaba exigint: «¿Escuela única? sí, la del hogar orientado hacia la madre parroquia. ¿maestro único? sí, el padre y la madre». «La quimera de la 'escuela única'». *Revista de Gandia* (16 de juliol de 1932). Vegeu una aproximació a aquesta qüestió a MONCHO ALMIÑANA, Aurora i PASTOR MAÑEZ, Eleuterio. «El debate sobre la cuestión escolar en Gandía durante la II República». A MAYORDOMO PEREZ, Alejandro; AGULLO, M. Carmen. *La construcción social del sistema educativo valenciano*. I Jornades d'Història de l'Educació Valenciana, Gandia, CEC Alfons el Vell-Universitat de València, 2002, p. 339-345

Com es pot advertir al quadre que hem reproduït abans, la partida d'ensenyament s'hauria reduït a Gandia a partir de 1934, coincidint amb el bienni radical cedista. Aquesta política explícita de reducció del pressupost municipal, de disminució en el ritme de creació d'escoles públiques i d'augment de les privades, de caràcter religiós, va ser una constant en la província durant els anys 1934 i 1935, i impedí arribar a la xifra d'escoles públiques plantejades al Pla nacional de cultura. Aquesta realitat es constata en pobles com Castelló de la Ribera, on la revista *Cultura* ens il·lustra d'aquesta aposta per l'escola privada feta des dels partits de dretes, després de denunciar l'excés d'escoles públiques creades en el primer bienni:

Y que no había tal despilfarro ni existe exceso de escuelas lo prueba el hecho de que estos días se está tramitando la documentación para establecer una nueva escuela particular en el piso primero de la casa número 11 de la plaza de Carbonell de esta villa, es decir, en el piso primero de la casa donde está la Derecha Regional. Esto prueba que creen que aún hacen falta más escuelas. Nosotros también lo creemos así y hasta que haya por lo menos una en cada calle no nos damos por satisfechos. ¡Que conste!¹⁴

La batalla contra l'escola única va arribar a un grau de crispació tan alt que fins i tot s'utilitzà un tercer argument, de caràcter classista, per tal de rebutjar que xiquets rics i pobres conviuri en les mateixes aules. Mentre el mestre José Quirós defensava que «tiende a impedir la enseñanza privada, porque nada separa tanto a los hombres como las diferencias de educación, y admitiendo que todos los niños tienen el mismo derecho al desarrollo de sus facultades, pretende que sea la escuela base quien facilite a todos, pobres y ricos, el mínimo de conocimientos indispensables a todo ciudadano»,¹⁵ un articulista de la Safor es pronunciava per la separació de classes socials en escoles privades i públiques perquè considerava que els fills de les classes altes dominaven més l'idioma, tenien més delicadesa de formes i maneres i «sobre todo su corazón, influenciado por la distinta vida familiar, presenta matices de sensibilidad muy diferentes». ¹⁶ Molt lluny d'aquest raonament, Adolfo Fuentes, mestre de Carcaixent, resumia el que havia de ser l'escola única, democràtica i interclassista:

¹⁴ *Cultura*, núm. 45 (2 de desembre de 1934).

¹⁵ T. SOL [José QUIRÓS], «La escuela unificada», *El Magisterio Valenciano* (3 de febrer de 1923).

¹⁶ GARCIA FRASQUET, Gabriel. *L'educació a La Safor. Des de la desaparició de la Universitat de Gandia fins a la Segona República*. Gandia: CEIC Alfons el Vell, 1994, p. 204.

...la escuela humanamente, democráticamente, cordialmente y hasta pedagógicamente, sería un gran bien que fuera *una* para todos. Una misma educación integral para todos, que fuese, más que arsenal de conocimientos volcados sobre las mentes, obra fina de maestro cincelador de corazones; educación de la voluntad, del carácter, del optimismo, de la cordialidad, de esa santa y preciosa cordialidad que en la domesticidad se empequeñece y en el pensamiento se ahoga. Para entenderse luego los hombres, para destruir esa barrera, para que no hayan castas, nada mejor que este punto de partida común que hoy no existe.

Los ricos, en principio protestarían. ¡Marcharse sus hijos con los del arroyo! ¡ir sus hijos a la escuela pública! Pero más tarde quizá vinieran a rendirse ante los beneficios de la escuela *una*, de la escuela pública, que dejaría expedito el camino de la fraternidad universal.¹⁷

Malgrat aquesta aferrissada oposició per part dels catòlics, i tenint present que el 1930 hi havia 1.556 escoles, aproximadament el 50 % de les considerades necessàries, cal destacar que a les comarques valencianes, la creació d'escoles que pal·liaren el dèficit històric que patien, va ser una de les conquestes republicanes, en especial en el primer bienni, malgrat que en allò que fa referència a «més escoles» entès com la creació, construcció, dotació de mobiliari i material didàctic d'escoles, és difícil —per no dir impossible— fer un còmput exacte. La concreció del Pla nacional de cultura, és a dir, la quantitat real d'escoles creades entre 1931 i 1939, requereix un seguiment exhaustiu de cada escola per tal de saber si la creació va ser realment efectiva o es quedà, després de successives modificacions, en lletra morta. A aquesta dificultat s'ha de sumar el fet de poder diferenciar si la creació fa referència a una nova unitària, o si es tracta de la transformació d'unitàries en graduades. Malgrat la impossibilitat d'un còmput total, la creació d'escoles va ser una realitat inqüestionable. Rodolfo Llopis ens ofereix, des del ministeri, les dades d'un augment, a la província de València, de 1.006 escoles a 1.521 entre 1931 i 1933.¹⁸

¹⁷ FUENTES, Adolfo. «Escuela una» a *Laborando* [publicació mensual de l'Escuela Nacional Graduada de Niños]. Carcaixent, desembre de 1931, any 1, núm. 1, p. 10-11. Reproduït a Alejandro MAYORDOMO PÉREZ, i Anabel GARCIA PASCUAL, *Escoles, mestres i xiquets... un temps d'educació a Carcaixent*, Ajuntament de Carcaixent, 2002, p. 125-126.

¹⁸ Les dades són prou fidedignes, perquè en la llista d'escoles proporcionada per la Cambra de Comerç de València són 1.526 les escoles existents i el còmput el duen a terme poble a poble. Segons aquestes dades existirien, de xiquets, 173 seccions de graduades, 534 d'unitàries i 41 de mixtes amb mestre; de xiquetes,

Si mirem el cas de la Vall d'Albaida,¹⁹ on hem pogut fer un seguiment detallat de les escoles, cal remarcar que d'un total de 55 unitàries (29 de xiquets i 26 de xiquetes), una única graduada amb sis seccions (tres de xiquets i tres de xiquetes) i nou de mixtes, existents el 1931, es creen fins a 1939, disset unitats de xiquets i 22 de xiquetes, a més d'una mixta, cosa que suposarà que es graduen cinc grups, cadascun amb tres seccions de xiquets i tres de xiquetes, i augmenten les unitàries a 87 (42 de xiquets i 45 de xiquetes) i les mixtes a deu. Un important augment que no va ser suficient perquè encara quedaren sol·licitades, sense ser creades, quatre unitàries més de xiquets i quatre de xiquetes.

En altres poblacions com Gandia, Cullera, Carcaixent o Xàtiva la creació d'escoles públiques i la graduació de l'ensenyament també va ser una de les conquestes republicanes. Gairebé podríem afirmar que l'augment, en el conjunt de la província, va ser del 100 %, si tenim en compte que la quantitat de mestres augmenta dels 1.065 de 1931 als 1.723 de 1935, mentre que, en finalitzar la guerra, foren 2.500 els sotmesos a procés de depuració, una xifra que ens indica que més de dos mil mestres exercien en una unitat pública: l'escola unificada, per tant, començava a ser una realitat visible.

Un aspecte relacionat amb la creació i dignificació de l'escola pública serien les construccions escolars. Un agre debat es va obrir entre el PURA i la DRV; el cas més rellevant en fou el de la ciutat de València —en què el PURA tenia majoria i la presència de la DRV a l'oposició era important. El 1934 el diari *El Pueblo*, portaveu del PURA, publicava que l'Ajuntament de València volia solucionar el problema de l'ensenyament a la capital mitjançant un projecte de Victorino Vázquez Garrido²⁰ que preveia, en un termini de cinc anys, habilitar escoles per a més de quaranta mil xiquets i xiquetes:

serien 103 seccions de graduades, 533 unitàries i 37 mixtes amb mestra, a més de 104 de pàrvuls. CAMBRA OFICIAL DE COMERÇ, INDÚSTRIA I NAVEGACIÓ DE VALÈNCIA. *Valencia, La provincia. Año 1933*. València: Imp. Domenech, 2a edició, p. 338.

¹⁹ Consten com a creades les que han estat ubicades en un edifici, dotades de mestre i de mobiliari i material, aspectes constatats en la documentació. La resta consten com a sol·licitades. Carmen AGULLÓ DÍAZ, *Escola i República. La Vall d'Albaida 1931-1939*, València, Diputació de València, 1994.

²⁰ L'avantprojecte reconeixia que a la capital valenciana sols anaven a escola entre tretze mil i catorze mil xiquets d'un cens de gairebé cinquanta mil. Només hi havia tres grups escolars (Cervantes, Balmes, Luis Vives) i es preveia construir un edifici per a les escoles normals; cinc grups escolars en el casc urbà i dinou en la perifèria, «con sus secciones de pàrvulos, cantinas baños, roperos, bibliotecas, fuentes, piscinas, y salones de cine y radio, su jardín y campo de juego»; vuitanta escoles unitàries i graduades de tres o quatre seccions en els disseminats, amb un camp d'experimentació; nou escoles maternals; escoles d'iniciació professional, colònies permanents de mar i de muntanya, escoles de tracomatosis, d'anormals...

...se construirán seis grupos escolares para 2000 alumnos cada uno y diez de 1000 emplazados en el ensanche y zonas de influencia de la ciudad; cuarenta escuelas rurales y cuarenta escuelas mínimas distribuidas en los poblados anejos y población diseminados; dos grupos de 500 alumnos cada uno para ser emplazados donde la población escolar lo aconseje; dos pensionados escolares para emplazar en la zona marítima y en el monte, respectivamente.

Completa este plan constructivo la construcción de una piscina y un campo de deportes para toda clase de actos y exhibiciones generales, festivos y concursos.

De todo ello se deduce que se atiende cumplidamente a las necesidades de la enseñanza de la población escolar.

Con este proyecto se atenderá una población escolar de 40.000 niños y niñas y se habrá acabado de una vez con la vergüenza actual de que miles y miles de alumnos se queden sin poder asistir a las escuelas municipales, porque no hay espacio en ellas para mayor número de alumnos.

Las obras se ejecutarán en un plazo de cinco años y cuyo coste supera los 52 millones de pesetas.²¹

Els professors Mayordomo i Fernández Soria expliquen amb deteniment les circumstàncies que impediren que un ajuntament de majoria republicana no arribara a construir ni un edifici escolar que albergara una escola pública estatal durant tot el període republicà. Les picabaralles entre PURA i DRV i, per damunt de tot, els interessos econòmics partidistes i particulars dels blasquistes, derivaren en l'absurd que la capital valenciana republicana, malgrat l'aprovació dels projectes arquitectònics, només començara la construcció de dos edificis, que no va finalitzar.²²

²¹ «Por la cultura y por Valencia». A *El Pueblo. Diario republicano de Valencia* (21 de gener de 1934).

²² El 7 d'agost de 1931 es proposa aprovar un pressupost extraordinari de quinze milions de pessetes per a l'execució d'un pla municipal de construccions escolars; al llarg dels anys 1932 i 1933 presenta la seua oferta l'entitat Catalano-Levantina de Construcciones SA, que preveu el finançament de seixanta milions i es basa en dos garanties: el 50 % del valor de l'obra amb què l'Estat subvenciona el municipi en cinc anualitats i la resta, que ha de pagar l'Ajuntament en vint anys al 6 % d'interès, sempre consignat en els pressuposts municipals. Calia fer una emissió d'obligacions. Tot un seguit de problemes de caràcter burocràtic i un greu enfrontament entre PURA i DRV (Simó Marín), en què s'acusaven mútuament de voler beneficiar-se de la subhasta, van frustrar el projecte fins al punt que no va ser fins a febrer de 1936 que el diari *El Pueblo* donava la notícia del començament de les obres del Grup Mare Nostrum (Cabañal) per a mil alumnes, i del Recinto Vinatea (jardins del Pla del Remei) per a mil alumnes més. Vegeu FERNÁNDEZ SORIA, Juan

Ara bé, llevat d'aquest cas, significatiu per la seua rellevància, a la resta de les poblacions la majoria de les corporacions municipals es van implicar en la millora de les condicions materials escolars i aprovaren projectes de nous edificis escolars o acceleraren la finalització dels projectats en l'etapa primoriverista. Magnífics edificis de graduades o d'unitàries sorgiren per tot arreu de les comarques valencianes. Recordem els grups Joaquín Costa, de Gandia i Ontinyent (1932, 1934, Valls Gadea); l'Attilio Bruschetti, de Xàtiva (1934, Alfredo Burguera²³); el de Benigànim, (1937, Oficina Tècnica del Ministeri d'Instrucció Pública); el Parc Escola de Carcaixent, on s'ubicaven els grups Navarro Darás i Concepción Arenal,²⁴ les escoles de l'Alcúdia de Carlet... i projectes com el de les escoles d'Oliva (J. M. Benlliure 1937)²⁵ o el del Ràfol de Salem (Bellot Senent, 1934) dissortadament abandonats pel conflicte bèl·lic. Cal afegir que la incautació per part de l'Estat d'edificis escolars regentats pels ordes religiosos i que foren destinats a escoles públiques, va millorar les condicions d'aquestes fins a 1939, en què foren tornats als seus propietaris i no foren substituïts per nous edificis de titularitat pública, cosa que en va perpetuar les males condicions, en especial a la capital valenciana.

3.2. *Laïcisme o catolicisme*

El debat sobre l'escola unificada va anar estretament relacionat amb el del laïcisme, entès en el sentit de respecte a la consciència del mestre i de l'alumnat, amb la intencionalitat de formar ciutadans republicans, molt en concordança amb les propostes franceses de la Llei Ferry. Marcel·lí Domingo contestava, en aquest sentit, a una missiva en què l'arquebisbe de Tarragona li exposava la seua impressió que l'escola unificada i laïca «encara que es vulgui presentar com un camí per suprimir la burgesia, en realitat conté el perill d'obrir de bat a bat a les classes populars les portes d'aquella», i li argumentava que

Manuel; MAYORDOMO PÉREZ, Alejandro. «El fracaso de la solución escolar en la ciudad de Valencia durante la II República». A *La escolarización valenciana. Tres lecturas históricas*. València: Universitat de València, Departament d'Educació Comparada i Història de l'Educació, 1987, p. 65-124.

²³ TORREGROSA BARBERÀ, Vicent. «El col·legi Bruschetti. Evolució històrica». A: *Homenatge a Bruschetti. Cinquantenari col·legi Bruschetti (1934-1935. 1984-85)*. Xàtiva, 1986, p. 101.

²⁴ A la inauguració de les escoles de Carcaixent, el 17 d'abril de 1932, assistiren Rodolfo Llopi i el rector de la Universitat de València, Peset Aleixandre. MAYORDOMO PÉREZ, Alejandro i GARCIA PASCUAL, Anabel. *Escoles, mestres i xiquets...*, op.cit., p. 79-81.

²⁵ Els magnífics projectes de dos grups escolars es troben dipositats a l'Arxiu Municipal d'Oliva.

«l'escola que la República té el deure d'instaurar a Espanya és una escola com la que ha fet de França el primer poble d'Europa. Una escola que no s'apodori de l'ànima de l'infant, sinó que l'alliberi; que no el sotmeti a cap dogma, sinó que el faci capaç d'acceptar el dogma que prefereixi. ¿Un dret de la República, aquesta obra? —Un deure».²⁶

El deure del laïcisme va ser defensat pel conjunt dels partits republicans —en especial el PURA que, de sempre, l'havia considerat un senyal d'identitat—, amb l'excepció de la DRV que, una altra vegada, va encapçalar les protestes contra la promulgació primer, i l'aplicació, després, de mesures que, de manera progressiva, anaven apartant l'Església catòlica de l'ensenyament.

El *Diario de Valencia*, portaveu de la DRV, reproduïa articles condemnant el laïcisme i defensant la llibertat religiosa. Destaquem, per la seva importància, el que va signar l'influent catòlic Herrera Oria, que sota l'epígraf «¿Son populares los maestros?» acusava el ministeri de privar el magisteri i l'alumnat d'una formació religiosa, i de no respectar, per tant, les seues consciències. D'aquesta manera, cridava a la protesta per part dels mestres:

Los ministros de Instrucción Pública han dicho: «Ni ambiente religioso, ni conciencia de los niños, ni libertad vamos a respetar. El hogar podrá ser católico, pero la escuela no será católica, porque la escuela es del Estado». Y cierto, muchos, muchísimos maestros en cuyo corazón vibra el sentimiento religioso y no se manifiesta al exterior, porque el Estado ha puesto en sus labios un candado, muchos maestros han sabido dentro de la escuela oficial portarse con dignidad. Queremos creer que ha sido la mayoría, y nada digamos de esos miles de maestros abnegados que no son apóstoles dentro de la escuela, porque el Estado les amenaza con quitarles el pan cotidiano.

Y si el niño es religioso, y si los padres son religiosos, y si toda la familia es religiosa y tiene ese ambiente religioso, la escuela, que si ha de ser moderna (según repiten, aunque después hagan lo contrario, los padres espirituales de la Institución Libre, encaramados en el Ministerio) ha de ser prolongación de la familia y por lo tanto ha de tener un ambiente religioso allí donde los alumnos tengan ese ambiente en el hogar paterno.²⁷

²⁶ Carta de l'1 d'agost de 1931 de l'arquebisbe de Tarragona al ministre d'instrucció pública i resposta de Marcel·lí Domingo del 14 d'agost del mateix any. A BATLLORI, Miquel. *L'església i la II República espanyola: El cardenal Vidal i Barriaquer. Obra completa*, vol. XVIII. València: 3i4, 2002, p. 112.

²⁷ ORIA, Herrera. «¿Son populares los maestros?». A: *Diario de Valencia* (14 de gener de 1934).

L'efecte de la campanya va tenir els seus fruits i no tots els mestres segueixen les preceptives ordres ministerials laïcistes. De la lectura de les declaracions jurades de mestres en procés de depuració, podem saber que, mentre un sector va seguir els preceptes estatals, com les mestres de Casas de Utiel, Anita Sanz, que afirmava «haber dado una enseñanza basada en ideas de solidaridad y completamente laica»²⁸ i la de València, Marina Lagarda, que havia defensat la República «actuando siempre en la escuela y en la vida social con un espíritu liberal y laico»²⁹; un altre sector important es va abstenir de retirar els símbols religiosos de les escoles i/o va continuar impartint la religió catòlica dins de les aules. De la mestra de Casas Altas s'afirmava: «cuando mandaron quitar los crucifijos de las escuelas no lo consintió. Pero el Alcalde que ejercía entonces la obligó a ello y al querer quitarlo le dijo: “Que en la escuela no lo podría tener pero que en su casa no lo podría impedir nadie” y cogiendolo se lo llevó a su domicilio»³⁰ i la mestra auxiliar de l'Annexa a la Normal de València declarava:

Cuanto se dictó, contrario al sentir católico de la que suscribe figuró en el programa escolar como letra muerta. Siempre hubo ejercicios y lecciones ocasionales que anularon cuanto imponía el laicismo, en una palabra, la campaña roja no tuvo entrada en la clase: fue combatida y anulada de continuo.³¹

Tots quatre testimonis són de dones. Voldria remarcar que aquestes es van veure implicades de manera directa en l'enfrontament: mentre el conjunt de dones republicanes, en especial les del PURA, havien defensat el laïcisme, la DRV els va prestar una atenció especial en promoure una presència força important de l'Acción Cívica de la Mujer, la seua secció femenina, en les campanyes antilaïcistes. Un full que demanava l'afiliació de les dones a l'ACM sota el lema «A las mujeres de Bocairente» cridava a la protesta contra les mesures antireligioses, al mateix temps que la intensificació en la família de la formació catòlica:

²⁸ Declaració jurada de l'expedient republicà. Expedient de depuració d'Anita Sanz Soriano, mestra de Casas d'Utiel. (AGA 411/12).

²⁹ Declaració jurada de l'expedient republicà. Expedient de depuració de Marina Lagarda Cloquell, mestra del grup Luis Vives de València, (AGA 405/6).

³⁰ Expedient de Francisca Puechaldon de Grado, mestra de Casas Altas. Arxiu General de l'Administració (AGA 410/24).

³¹ Expedient de María Sevilla Sánchez, mestra de l'Annexa Normal de València. (AGA. 401/40).

Por una serie de circunstancias bien conocidas de todos, nos encontramos los católicos bajo el peso de una grave responsabilidad que consiste en el deber de contrarrestar el laicismo (que se ha introducido en nuestra Patria) intensificando la formación religiosa del niño y, en una palabra, protestando enérgicamente, con palabras y con obras, contra todo atentado que se dirija a la ley de Dios, a su Evangelio, a su Iglesia. (...)

Alistémonos, pues, bajo los pliegues de la bandera de ACCIÓN CÍVICA DE LA MUJER y formemos una legión de mujeres que, empuñando la cruz de Cristo, estemos dispuestas a la lucha por defender nuestros ideales: Religión, Patria, Familia, Orden, Trabajo y Propiedad. (...)

Triste, muy triste, es ver derribar los templos consagrados al culto divino, pero es más doloroso todavía ver como en forma contundente y demolidora se cierran para Dios en nuestra Patria, las puertas de los centros docentes, en virtud de una ley que pugna contra toda justicia y libertad. Los males y peligros que esto supone están a la vista. ¿Y permaneceremos inactivas e indiferentes ante esa ola devastadora? No y mil veces no; desperteremos ya de nuestro letargo, renazca en nosotras el ansia de trabajar por la gloria de Dios y por la cristiana educación de nuestros hijos.³²

I als mítings, també eren les dones de l'ACM que condemnaven l'escola laica (i única) i la consideraven el primer pas per a la revolució social:

La distinguida y entusiasta propagandista doña Gabriela Andrés de Fabra. Canta las glorias de nuestra sacrosanta Religión Católica, hoy en peligro, y fustiga duramente a todos los políticos laicos que han hecho una revolución ácrata y pisoteado la imagen de Cristo al confeccionar unas leyes absurdas e inhumanas, en que se ha quitado a Cristo de las escuelas y de las leyes del Estado.

Con justificada indignación y briosos párrafos de sentimentalismo, hace ver a las mujeres el peligro que corren sus hijos, de los que se considera dueño el Estado laico, al imponerle la escuela única, citando varios ejemplos que enternecen el corazón de las madres cristianas allí reunidas en número de varios centenares.³³

³² «Acción Cívica de la Mujer de Bocairente», 25 de juny de 1932, Arxiu Municipal de Bocairent. S/s.

³³ Conferència en el centre parroquial d'Alcora per a les dones catòliques d'Acció Cívica de la Mujer, *Diario de Valencia* (28 de gener de 1936), p. 4.

Aquest protagonisme de les dones en la defensa de l'escola catòlica s'estengué a les mares de les alumnes, les quals convocaren manifestacions de protesta contra la retirada dels crucifixos i pel rebuig de les mesures laïcistes.³⁴ Aquestes campanyes s'han d'emmarcar en la lluita contra l'escola laica, dirigida per l'Església valenciana, en què, entre altres mesures, l'arquebisbe Prudencio Melo organitzà una Junta de la Escuela Católica per donar suport a l'ensenyament religiós (1932),³⁵ mentre que els centres educatius catòlics, afectats per la llei que impedia l'exercici de l'ensenyament als ordes religiosos, crearen mútues escolars que continuaren, sota un vel de laïcisme, la seua tasca educativa. Destaquem, pel seu significat en el món polític i empresarial, la mútua constituïda al Col·legi de la Concepció dels Pares Franciscans d'Ontinyent que, com reconeix el pare Sanchis Alventosa, malgrat la seua presumpta autonomia, va seguir en tot els preceptes dels religiosos al quals protegia:

Es un deber de justicia consignar aquí lo que el Colegio debe a todos los señores que formaron la «Mutua escolar Onteniense», así como a D. Teodoro Gijón y a D. Manuel Simó, que allanaron las vías jurídicas para su formación. Pero merecen sobre todo particular gratitud los citados señores Miquel i Reig, quienes con su presencia en el profesorado dieron a nuestra entidad un aspecto «laico» —y perdónese la frase—, cuando así convenía para los fines de nuestra institución, y que como buenos exalumnos estuvieron siempre a las órdenes de los Padres, cual si fueran todavía colegiales. (...) D. Jaime (...) en el régimen interno de nuestro Centro no se inmiscuyó, y estuvo siempre dispuesto a firmar, como propias, las órdenes emanadas de las autoridades de la Orden.³⁶

A València, per tant, el conflicte existent en els anys republicans sobre l'escola laica o confessional només va representar una continuïtat del que ja hi havia des de finals del segle XIX, reflex de la pugna d'una societat fortament dividida entre un sector republicà laic, fins i tot anticlerical, i un altre de fidel

³⁴ «El laicismo y la coeducación se implantaron en mi escuela con mi mayor sentimiento y con el reproche de las madres de los alumnos»; Carmen Simó Llobad, mestra de Catarroja. (AGA 424/32).

³⁵ RUIZ RODRIGO, Cándido. *El debate por la escuela en Valencia (1900-1936)*. València: ECHE, 1987.

³⁶ La Mutua Escolar Onteniente estava presidida per l'advocat Jaime Miquel Lluch. Entre els vocals figurava José Simó Marin, germà de Manuel, destacat dirigent de la DRV, que s'esmenta en la cita. SANCHIS ALVENTOSA, R. P. Joaquín. *El Colegio de la Concepción de Onteniente en sus cincuenta años de existencia*. València, 1945, p. 110-111.

a una Església catòlica omnipresent i amb un gran poder en tots els àmbits socials, en especial l'educatiu, en què els diversos ordes religiosos regentaven, gairebé en exclusiva, els centres de secundària i de pàrvuls, i gaudien d'una presència privilegiada en l'escola primària. No és fruit de la casualitat que Blasco Ibáñez titulara *Laranya negra* una novel·la en què es criticava els jesuïtes, l'orde amb més poder a València en l'àmbit educatiu.

3.3. Coeducació o segregació per sexes

Un tercer punt de conflicte en la política educativa republicana va estar marcat per la defensa de la coeducació. Malgrat que la Segona República no va promulgar un decret que obligara a la coeducació en l'escola primària fins al període bèl·lic, les experiències que alguns mestres practicaven i, en especial, la recomanació que en va fer la cap de la inspecció valenciana Angela Sempere (setembre 1936) i la seua obligatorietat a partir del decret de Wenceslao Roces, van configurar un altre front de batalla.

La coeducació va trobar una resistència frontal, fins i tot més que el laïcisme, entre els mestres i les mestres que professaven la religió catòlica, una conseqüència lògica de la rotunda condemna que es produïa d'aquesta premissa organitzativa i pedagògica, des de l'encíclica *Divini Illius Magistri* i els escrits de Rufino Blanco i Blanco Nájera. La separació de sexes era imprescindible per educar homes i dones sense desviacions:

...el hombre y la mujer son esencialmente iguales por su naturaleza racional. El hombre y la mujer son diferentes por el distinto fin que han de cumplir en la vida social, para la conservación y propagación de la especie. Las diferencias observadas en este orden son muchas y muy importantes, y se manifiestan desde que el embrión se anima en el claustro materno. Bastaría apreciar la diferencia esencial entre la paternidad y la maternidad para afirmar las diferencias naturales entre el hombre y la mujer (...) en opinión de los biólogos modernos, por ningún concepto parece conveniente, que ni el hombre ni la mujer suavicen o atenuen las cualidades naturales que corresponden a cada sexo; por el contrario, la educación debe contribuir a que se mantengan y destaquen. Bastaría que la coeducación produjese hombres afeminados y mujeres hombrunas, para abominar absolutamente de tal sistema.³⁷

³⁷ BLANCO SÁNCHEZ, Rufino. *Teoría de la educación*. Madrid: Ed. Hernando, 1933, p. 790 i 811.

Aquesta idea va arrelar entre molts mestres valencians, com el d'Alboraia, que explicava:

...el establecimiento de la coeducación fue, en concepto del que suscribe, un grave desacierto, pues a parte de tener el hombre y la mujer fines distintos que cumplir en la vida, debiendo por tanto recibir educación diferente, se presta a cometer actos inmorales.³⁸

La realitat ens mostra que, malgrat els esforços de Leonor Serrano i Margarida Comas, entre altres pedagogues, per explicar els avantatges de la coeducació en i des d'edats primerenques, el magisteri valencià fou prou reticent a la seva implantació. Molts mestres catòlics, contraris a aquest règim per raons de caràcter pedagògic i, en especial, moral, tractaren d'impedir amb una sèrie de mesures, més o menys originals, que xiquets i xiquetes convivien junts en les aules. Mestres com María Sevilla o Zenaida González condemnaven el «pernicioso sistema de coeducación» i esquivaven la norma establint «una separación prudente entre niños y niñas».³⁹ En les seues paraules: «ordenada la coeducación por las autoridades rojas y aún tratándose de niños de primer grado, los niños se hallaban a un lado de la clase y las niñas a otro, estableciéndose en todo momento la separación de sexos hasta en la inscripción de matrículas».⁴⁰ D'altres reafirmaven el seu desgrat respecte d'aquesta mesura: «Durante el período rojo nuestras Autoridades implantaron la coeducación, cosa que vi siempre con desagrado».⁴¹

També els consells locals, en les poblacions on les postures segregacionistes eren majoritàries, tractaren d'impedir les pràctiques coeducatives. Aquest fou el cas del grup Cervantes de Gandia, de les escoles de Chiva,⁴² i les de Bétera.⁴³

³⁸ Declaració jurada de Tomás Albert Silla, mestre d'Alboraia (AGA 403/21).

³⁹ Declaració jurada de Maria Sevilla Sánchez, mestra annexa a la Normal de València (AGA 401/40).

⁴⁰ Declaració jurada de Zenaida González Garrido, interina a València (AGA 425/3).

⁴¹ Declaració jurada de José María Albert Carbonell, mestre a Sagunt (AGA 416/ 55).

⁴² «Dispuso que se estableciera en todos los grados la coeducación, que yo como Directora de la G. De niñas me resistí cuanto pude y no se llegó a implantar». Declaració jurada de Balbina Ballester Alcón, mestra de Chiva, (AGA 415/89).

⁴³ «A sus manejos fue debido el que se fusionaran los dos grupos de niños y niñas para que la nombra- sen directora y poder poner así en práctica por primera vez en el pueblo la coeducación, aspecto escolar discutidísimo con anterioridad (siendo la que suscribe Secretaria del Consejo Local de primera enseñanza de Bétera hasta el 18 de julio de 1936) en diferentes reuniones del Consejo, encontrando siempre la obstinada oposición a la separación de los alumnos y alumnas con vallas, de los elementos afines a su tendencia

És diferent el cas de Benissoda, on la proposta coeducativa del consell local fou rebutjada per la corporació municipal amb majoria de la DRV:

No poder aceptar la propuesta que se pretende de refundir las dos escuelas unitarias que en la actualidad funcionan de ambos sexos en una mixta, porque si el que regenta la escuela mixta es la maestra, sin duda decaería en los niños el ánimo e interés en asistir a clase y si es el maestro, ocurriría lo mismo con las niñas, porque parece lógico y natural que según sea el sexo directivo así influye el interés de la escuela a favor de los de su clase y por consiguiente no ve el Ayuntamiento el beneficio que en conjunto reportaría tal transformación, acordando también que se comunique este acuerdo al Sr. Inspector de Enseñanza Primaria.⁴⁴

La coeducació, per tant, arribà a terres valencianes tard, malament i amb una resistència social important. Calia avançar encara molt en el camí de la igualtat entre sexes.

3.4. *La utopia de l'escola en valencià*

La valencianització de les propostes educatives i culturals és una qüestió que, dissortadament, no va crear greus enfrontaments al País Valencià, perquè no era objecte de preocupació més que per a sectors minoritaris de la població. Cal tenir present que l'Estatut valencià no va arribar a conèixer ni una redacció consensuada que permetera la seua tramitació i el sotmetiment a referèndum popular.⁴⁵ Malgrat els triomfals discursos dels polítics de tot signe,

política, ya entonces marcadamente izquierdista.» Declaració jurada de Milagros Valls Ballester, mestra a Bétera (AGA 417/50).

⁴⁴ Llibre d'actes del consell municipal de Benissoda. Acta del 5 de novembre de 1933. Arxiu Municipal de Benissoda.

⁴⁵ El 6 de maig de 1931 el ple de l'Ajuntament de València aprovà per unanimitat iniciar els tràmits de redacció d'un estatut d'autonomia per al territori valencià. Es desplaçaren representants a Alacant i Castelló, que aconseguiren les col·laboracions dels respectius ajuntaments i l'11 de juliol de 1931 es féu públic l'avantprojecte, redactat en valencià. Però malgrat els actes proestatut que tingueren lloc al llarg de l'any 1932, es va aturar el procés pels successius canvis polítics, i no es va reprendre fins al triomf del Front Popular, quan el juliol de 1936 es reunien a Alacant i Castelló representants del Front Popular, l'Ajuntament i la Diputació de les tres demarcacions provincials, i constituïren una comissió encarregada de redactar l'Estatut. La sublevació militar va avortar novament el projecte. Al novembre de 1936 el Comitè Executiu

la reivindicació nacionalista no figurava entre els temes prioritaris dels partits polítics i no es va aconseguir l'autonomia ni per al regne, ni per al país ni per a la regió.

La reivindicació de la introducció del valencià com a llengua d'ensenyament tenia una curta tradició que, a més a més, s'havia vist truncada en els seus inicis per les mesures de la dictadura primoriverista. Marcel·lí Domingo, que va signar com a ministre d'instrucció pública el decret de bilingüisme el mateix mes d'abril de 1931, declarava en el míting de Mestalla de juny de 1931 la conveniència d'introduir el valencià a l'escola en allò que semblava un reconeixement d'una demanda popular:

En la escuela respeto a la lengua vernácula, respeto a la lengua materna y respetar la lengua vernácula y respetar la lengua materna es respetar el alma del niño.

Porque en Cataluña existe un idioma nativo, yo, no por ser catalán, sino por ser maestro y por ser ministro de un gobierno que debe atender las exigencias nacionales, di el decreto que estableciendo el bilingüismo abre camino a la lengua materna a que ella se desenvuelva en toda su plenitud.

Lengua materna existe en valencia, de la que habéis hablado vos, poeta y profesor⁴⁶ la que ha sido reclamada por ese letrado que habeis mandado aquí como clamor popular, que ha llegado hasta mi por aclamación de 50.000 humanos.

Pues yo os digo en nombre del gobierno de la Republica que el decreto que se ha dado respetando el idioma nativo a Cataluña se extenderá a Valencia (bravos y muchos aplausos. El público aclama al orador).⁴⁷

Popular va recollir la demanda d'autonomia regional, encara que el seu projecte no va ser tractat en la reunió de les Corts Republicanes a València. Al llarg de 1937 se succeïren diverses propostes: el Projecte de bases per a l'Estatut del País Valencià del Comitè Regional del Treball de Llevant de la CNT (incorporava Albacete i Múrcia seguint l'organització anarcosindical), l'avantprojecte d'Estatut de la regió valenciana, d'Esquerra Valenciana (similar al del País Basc), i el de la Unió Republicana Nacional. El 9 de març de 1938 el Consell Provincial de València acorda impulsar per la via estatutària la descentralització del govern i fer una intensa campanya a favor de l'Estatut, amb la constitució d'una mancomunitat dels tres territoris que li donara cobertura. El 2 d'abril de 1938 el Consell Provincial aprovà el projecte de mancomunitat i tornà a interrompre's el procés aquesta vegada fins als anys 70. CUCÓ, Alfons. *El valencianisme polític, 1874-1939*. Barcelona: Afers, 1999.

⁴⁶ Fa referència a Francisco Puig Espert, del PRRS.

⁴⁷ «Mitin Radical-socialista en el campo del Mestalla», 14 de juny de 1931. A: *El Mercantil Valenciano* (16 de juny de 1931).

La Constitució reconeixia el dret al bilingüisme (art. 50) i a un estatut especial de l'ensenyament en les regions autònomes. A les comarques valencianes es reprèn la demanda d'una escola en la llengua pròpia, que es veurà afavorida per la signatura de les Normes de Castelló (desembre 1932), segons la normativa fabriana, cosa que permetia una normalització lingüística i la seua incorporació com a vehicle d'ensenyament. Però malgrat l'infatigable treball d'una minoria força conscienciada de treballadors de l'ensenyament no es coneix, encara, cap exemple contrastat d'escola en valencià.

Cal no oblidar la tasca reivindicativa prèvia que havia posat els fonaments. El mestre Carles Salvador havia defensat la conveniència pedagògica de l'ensenyament en la llengua materna des de distints fòrums: l'assemblea de la Federació Nacional de Mestres de Llevant (1932), les pàgines del setmanari valencianista *El Camí* (1932-1934), les del butlletí de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana, portaveu de la creada seguint el model de la Protectora catalana⁴⁸ i que va tenir un paper important com a difusora de la necessitat de l'escola en valencià:

La llengua valenciana a les escoles. El dimecres, convocada per l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana, tingué lloc una reunió per a tractar d'aconseguir l'ús de la llengua valenciana a les nostres escoles i altres punts amb este íntimament relacionats, com la creació de càtedres de llengua valenciana a les Escoles Normals de les ciutats de València, Alacant i Castelló, el restabliment de la Universitat que regentava l'ilustre valencià R. P. Fullana i que la Dictadura va suprimir, i l'empleu de la llengua valenciana a les càtedres lliures de la nostra Universitat. Exposada la qüestió pel secretari de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana, senyor Moroder, i després d'encertades intervencions d'alguns dels assistents, es va prendre l'acord de concedir un vot de confiança a l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana per a que faça les gestions preliminars necessàries per a la consecució del fi proposat.⁴⁹

⁴⁸ Carles Salvador va poder crear l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana el 1934 després d'un primer intent, frustrat, el 1923 per la Dictadura primoriverista. La finalitat d'aquesta institució era donar suport a una escola valenciana i en valencià. Vegeu PELLICER BORRÁS, Joan E. *Història d'un desig insatisfet. L'ensenyament del valencià fins a 1939*. València: Perifèric edicions, Universitat de València, 2006.

⁴⁹ Revista *Sucrona. Todo por la cultura y por Cullera*, núm. 700 (7 de març de 1936).

De manera simultània, en una reunió del Centre de Col·laboració Albaida-Ontinyent de l'any 1933, els mestres i l'inspector Senent es feren ressò d'aquesta demanda,⁵⁰ la Setmana Pedagògica d'Ontinyent (setembre de 1934) va demanar la cooficialitat del valencià, i les successives Setmanes Culturals valencianes, organitzades a la capital valenciana pel Centre d'Actuació Valencianista, arplegaran les propostes teòriques i pràctiques de Carles Salvador, Enric Soler i Godes, Prudenci Alcon, Baldomer Vendrell, Lambert Castelló... per tal de demostrar la conveniència de l'escola valenciana i facilitar eines de discussió i treball.

Mestres reunits en l'Associació de Mestres Valencians que va presidir Empar Navarro i on figuraven Antoni Vallet, Enric Soler i Godes, Antoni Porcar, Carles Salvador, Prudenci Alcon, Maxi Thous, Lambert Castelló... van organitzar cursos sobre llengua, geografia i història valenciana, i «converses pedagògiques» sobre problemes i serveis de l'escola o sobre adaptació de nous mètodes pedagògics. D'altra banda, Lambert Castelló publicà, juntament amb Emili Beüt, les seues beceroles *Primer llibre per a infants* després d'haver guanyat un concurs convocat per la Diputació de València. Es tractava de conformar una escola arrelada al medi natural i social, formadora de valencians, com desitjava Enric Soler i Godes:

...valencianitzant l'escola farem bons patriotes. (...) Cal crear el sentimentalisme patriòtic; ell ha d'ésser la força moral que ens portarà al triomf. Fent sentiment farem nacionalisme, el valencianisme és en l'actualitat un problema de pedagogia que ha de resoldres en l'escola pel treball dels mestres. El valencianisme, doncs, ha de progressar pel treball d'eixos mestres valencianistes en les mans dels quals està el recobriment de la unitat i independència de la Pàtria, perquè per cada mestre valencianista sortirà cada any una colla d'infants valencians; fixeu-vos bé, valencians, per fora i per dins, en carn i en esperit, en idees i fets.⁵¹

Des del món de la política oficial les iniciatives foren escasses i tingueren una minvada traducció en la pràctica escolar. La Comissió Gestora de l'Estatut Regional valencià va obrir un concurs per tal de premiar dues obres sobre història i geografia valencianes proposant-se «que els giquets de nostres esco-

⁵⁰ *El Camí* (7 d'octubre de 1933).

⁵¹ Butlletí de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Valenciana (1935).

les, nostres fills, nostres ciutadans del demà, els homens que en les venideres generacions mampreguen la direcció i la norma de nostres terres valencianes, coneixquen a fondo totes les necessitats econòmiques i espirituals de nostra pàtria, al igual que ses recursos i condicions i, sapients dels seus deures i de les seues atribucions, siguen amb son sabi intel·lecte i profitós estudi, lo mes ferm i puntal i apoyo decidit de nostres generacions actuals»⁵² i un altre per a l'ensenyament de la lectura, que guanyarien els beceroles de Castelló-Beut.

L'etapa de la Segona República posa de manifest les constants que caracteritzaren la reivindicació d'una escola en valencià, és a dir: la necessitat de la introducció del valencià com a llengua d'ensenyament, la recerca de procediments i materials adequats que possibilitaren un aprenentatge actiu, una formació de mestres en els pressupostos renovadors i una indissoluble relació entre l'escola i el medi natural i social. L'escassa durada del període republicà juntament amb la manca d'interès i de suport per part de la majoria dels partits polítics i de les instàncies oficials frustraren, una vegada més, la possibilitat de fer-la realitat.

4. A MANERA DE CONCLUSIÓ

No ha estat el nostre objectiu, en aquesta ocasió, fer un apropament a la realitat més positiva de l'escola valenciana, sinó contribuir a la seva anàlisi crítica presentant els obstacles i les dificultats que des de les forces situades a l'oposició política es van posar per tal d'impedir la construcció d'una escola pública, unificada, laica, solidària i valenciana. És per aquesta raó que no hem fet referència a les experiències de renovació de les pràctiques educatives dutes a terme en escoles rurals i urbanes pels mestres i les mestres més identificats amb les propostes innovadores republicanes, —encara que les experiències siguen gairebé en exclusiva de mestres i d'escoles particulars, mostrant la manca de projectes renovadors globals amb l'excepció frustrada del Patronat de la Diputació. No hem fet referència, tampoc, a la nova formació del magis-

⁵² La base quarta explicitava: «al manual de geografia, si és possible, deuran assenyalar-se les comarques naturals del País Valencià esmentant aquelles de llurs característiques que pugen servir per a distingir-les». La quinta: «el manual de Història es posarà esment en donar el màxim relleu als esdeveniments culturals, deixant reduïts els fets bèl·lics a ses justes proporcions i procurant que al fer relació de la història del País Valencià no puga esta confondre's amb la d'aquells regnes als quals ha estat accidentalment unida nostra Regió en diverses èpoques.» Ho signa Juan Calot, València 8 de maig de 1933.

teri amb les vuit promocions del pla professional que iniciaren els seus estudis a la Normal valenciana, i tampoc no hem esmentat la implicació de la ciutadania en el projecte educatiu republicà, mitjançant la participació activa en els consells locals d'ensenyament primari. Caldria parlar, tanmateix, de la formidable tasca d'educació solidària que el conjunt de la societat valenciana va dispensar als centenars de xiquets i xiquetes evacuats i acollits en tota mena de colònies, o de la funció social que desenvolupà l'escola a través de cantines, colònies d'estiu...

Hem decidit, doncs, explicitar les raons subjacents a uns conflictes polítics, socials i educatius que representaven, si més no, la continuïtat d'altres conflictes sorgits a la darrereria del segle XIX, que enfrontaven un sector important, laic i republicà, a un altre fidel seguidor de l'Església catòlica, omnipresent i amb gran força en l'espai educatiu. El fet que, durant la República, els dos partits d'obediència valenciana encapçalaren els dos sectors enfrontats, dota els esdeveniments que tingueren lloc en aquesta etapa d'una importància peculiar. Mentre el PURA, laic i, fins i tot, anticlerical, defensà l'escola pública, única i laica, seguint les premisses de l'administració estatal, la DRV es caracteritzà per la seua defensa de la llibertat d'ensenyament, entesa en el vessant de dispensar formació religiosa dins de les aules i el manteniment d'una escola privada que no sols garantira l'educació catòlica, sinó, en bona mesura, també els privilegis de les classes socials econòmicament fortes. Els enfrontaments dialèctics i ideològics foren, en ocasions, substituïts per plantejaments electoralistes, cosa que agreujà encara més la situació educativa.

Autonomistes però no nacionalistes, els partits valencians que podien haver encetat el camí cap a la normalització lingüística i cultural no comptaren aquesta reivindicació entre les seues prioritats, cosa que conduí a un ajornament *sine die* dels problemes identitaris. L'escola en valencià, amb tot el terreny abonat per mestres i professionals de l'ensenyament, no va ser una realitat per la manca d'entusiasme i suport dels partits majoritaris.

Ara bé, malgrat les deficiències, els conflictes i les carències, el període 1931-1939 al País Valencià va ser, en el terreny educatiu indubtablement, el de «les llums de la república», una època que brilla amb llum pròpia, en especial si la comparem amb la que la va succeir: la trista, llarga i negra nit del franquisme.

BIBLIOGRAFIA

- AGULLÓ DÍAZ, M. del Carmen. *Escola i República. La Vall d'Albaida 1931-1939*. València: Diputació de València, 1994.
- BATLLORI, Miquel. *Lesglésia i la II República espanyola: El cardenal Vidal i Barraquer*. Obra completa, vol. XVIII. València: Ed. 3i4, Biblioteca d'estudis i investigacions, 2002.
- BOSCH, AURORA; VALLS, RAFAEL; COMES, Vicent (ed.). *La derecha católica en los años treinta. En el cincuentenario de la muerte de Luis Lucia*. València: Ajuntament de València, 1996.
- CALZADO ALDARIA, Antonio; SEVILLA PARRA, Lluís. *La II República a Gandia: 1931-1936*. Gandia: CEIC Alfons el Vell, 2000.
- CAMARA OFICIAL DE COMERCIO, INDUSTRIA Y NAVEGACIÓN DE VALENCIA. *Valencia, La provincia. Año 1933*. València: Imp. Domenech, 1933 [2a edició].
- COMES IGLESIA, Vicent. *En el filo de la navaja. Biografía política de Luis Lucia Lucia*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2003.
- CUCÓ, Alfons. *El valencianisme polític. 1874-1939*. Barcelona: Ed. Afers, 1999.
- DURCOS, Hippolyte. *¿Qué es la escuela única?* Madrid: Juan Ortiz, 1931 [traducció i pròleg de Rodolfo Llopis].
- ESTEBAN MATEO, León; LAZARO LORENTE, Luis Miguel. *La Universidad Popular de Valencia*. València: Universitat de València, Quaderns del Departament ECHE, 1985.
- FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel; AGULLÓ DÍAZ, M. del Carmen. *Maestros valencianos bajo el franquismo. La depuración del Magisterio primario*. València: Ed. Alfons el Magnànim, 1999.
- FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel; MAYORDOMO PÉREZ, Alejandro. *La escolarización valenciana. Tres lecturas históricas*. València: Universitat de València, Quaderns del Departament ECHE, 1987.
- FRANCH I FERRER, Vicent. *El blasquisme, reorganització i conflictes polítics (1929-1936)*. Xàtiva: Ajuntament de Xàtiva, 1984.
- GARCIA FRASQUET, Gabriel. *L'educació a La Safor. Des de la desaparició de la Universitat de Gandia fins a la Segona República*. Gandia: CEIC Alfons el Vell, 1994.
- LLOPIS FERRÁNDIZ, Rodolfo. *La revolución en la escuela. Dos años en la Dirección General de Primera Enseñanza*. Madrid: Ed. M. Aguilar, 1933 [reedició el 2006 a Biblioteca Nueva].
- *Hacia una escuela más humana*. Madrid: Ed. España, 1934.
- LUCIA LUCIA, Luis. *En estas horas de transición. Hacia una política de principios cristianos, de afirmación de soberanías sociales y de preocupación por las realidades regio-*

- nales. Principios y bases que han servido para unir a un grupo de hombres de buena voluntad que a todos llama a la acción.* València, 1930.
- LUZURIAGA, Lorenzo. *La escuela única.* Madrid: Biblioteca Nueva, 2001.
- MAYORDOMO PEREZ, Alejandro; AGULLÓ, M. del Carmen. *La construcció social del sistema educatiu valencià.* I Jornades d'Història de l'Educació Valenciana, Gandia: CEC Alfons el Vell-Universitat de València, 2002.
- MAYORDOMO PÉREZ, Alejandro; AGULLÓ DÍAZ, M. del Carmen. *La renovació pedagògica al País Valencià.* València: Universitat de València, Quaderns del Departament ECHE de la Universitat de València, 2004.
- MAYORDOMO PÉREZ, Alejandro; GARCIA PASCUAL, Anabel. *Escoles, mestres i xiquets... un temps d'educació a Carcaixent.* Carcaixent: Ajuntament de Carcaixent, 2002.
- PELLICER BORRÁS, Joan E. *Història d'un desig insatisfet. L'ensenyament del valencià fins a 1939.* València: Perifèric edicions, Universitat de València, 2006.
- REIG ARMERO, Ramir. *Blasquistas y clericales: la lucha por la ciudad en la Valencia de 1900.* València: Alfons el Magnànim, 1986.
- RUIZ RODRIGO, Cándido. *El debate por la escuela en Valencia (1900-1936).* València: Universitat de València, Quaderns del Departament ECHE, 1987.
- SANCHIS ALVENTOSA, R. P. Joaquín. *El Colegio de la Concepción de Onteniente en sus cincuenta años de existencia.* València, 1945.
- TORREGROSA BARBERÀ, Vicent. «El col·legi Bruschetti. Evolució històrica». A: *Homenatge a Bruschetti. Cinquantenari col·legi Bruschetti. 1934-1935. 1984-85.* Xàtiva, 1986.
- VALLS MONTÉS, Rafael. *La Derecha Regional Valenciana (1930-1936).* València: Edicions Alfons el Magnànim, 1992.
- VICENT ISERN, Ramón. *L'escola a Castelló durant la II República.* Vilanova de Castelló: Ajuntament Vilanova de Castelló, 2000.